

6. Del santuari del Coll a Vallcarca, passat i present d'un territori

Josep Maria Contel Ruiz

Taller d'Història de Gràcia Centre d'Estudis

Índex

Introducció	3
Entre turons	5
L'editorial Bruguera	9
La Font-rúbia	13
Can Mora	16
Santuari de la Mare de Déu del Coll o de Font-rúbia	19
El casalot del Santuari del Coll	22
Auto-òmnibus Vallcarca - Coll	26
Villa Conchita	29
El passatge Ministral	32
Finca Sansalvador	35
La pedrera de la Creueta del Coll	39
Els estudis Balet y Blay	42
La casa Josepa Marsans	45
El viaducte de Vallcarca	48
L'església ortodoxa russa de l'Anunciació	51
Els jardins de Maria Baldó	54
El passatge d'Isabel	57
L'hostal de la Farigola	59
Can Carol	62
La riera de Vallcarca	65
A tall de cloenda	68
Itinerari	71
Bibliografia	73

Introducció

Un grup de persones al mig de l'antic traçat del carrer del Santuari davant de l'ermita de la Mare de Déu del Coll l'any 1897. FREDERIC BORDAS I ALTARRIBA/AFCEC

El pas del temps acabà esborrant la memòria col·lectiva. Un exemple d'aquesta desmemòria és el territori on s'ubiquen els barris del Coll i de Vallcarca, que avui administrativament formen part del districte de Gràcia de Barcelona, però que fins a l'any 1904 formaven part del municipi de Sant Joan d'Horta, quan aquest es va integrar a la ciutat i tota la seva superfície va fer més gran Barcelona.

Quan parlen de Gràcia, moltes persones, per desconeixement dels límits històrics, integren el Coll – Vallcarca com a part històrica de la vila. Horta està molt lluny de Gràcia, segurament sí, però fins al 1904

el seu terme municipal arribava fins a l'actual plaça de Lesseps, més concretament a la plaça de la Creu (la creu de terme), una plaça desapareguda a finals de la dècada de 1940, quan en aquell enclavament es va construir l'actual escola Rius i Taulet.

Per tant, els inicis territorials del Coll – Vallcarca cal anar a cercar-los a la veïna població d'Horta, mentre que l'inici del santuari de la Mare de Déu del Coll es remunta a més de nou-cents anys abans del monestir de Sant Cugat.

Santuari i territori, així com la seva orografia, que en són els elements claus per entendre el seu

desenvolupament amb el pas dels anys. Si en el turó veí de la Rovira, en el seu temps s'hi van instal·lar els ibers, en el coll natural entre els turons del Coll i del Carmel, es va crear el santuari de la Mare de Déu del Coll, un punt de pas muntanyós entre el pla de Barcelona i Sant Genís al peu de la serra de Collserola.

Per tant, el nucli urbà del Coll va néixer a redós de santuari i, a poc a poc, amb el temps, va acollir algunes masies, més tard cases més o menys senyoriales, per acabar convertint-se en un espai urbà de muntanya amb els seus avantatges i inconvenients.

Quant a la urbanització de Vallcarca, aquesta començà a construir-se des del llit de la riera cap amunt,

un llit que antigament també acollia un camí cap a Sant Genís, però per la vall, i que posteriorment, quan es va començar a urbanitzar aquesta zona, es va remuntar un xic.

Amb l'annexió de Sant Joan d'Horta a Barcelona el 1904, com ja havia passat set anys abans, el 1897, amb les annexions dels pobles de Sant Martí de Provençals, Sant Andreu del Palomar, Gràcia, Sant Gervasi de Cassoles i Sants les Corts, els seus límits territorials acabaren desconfigurant-se, passant de poblacions independents a nous suburbis de la ciutat. En aquest context, el Coll i Vallcarca acabaren sent un apèndix més del suburbi més proper que era Gràcia.

Entre turons

Obres d'asfaltatge del viaducte de Vallcarca poc abans de la seva inauguració l'any 1923. Al fons els turons del Coll a l'esquerra i del Carmel o muntanya Pelada a la dreta. JOSEP BRANGULÍ/AFB

En l'actualitat, al Pla de la ciutat de Barcelona hi ha set turons: el Turó de la Peira (138 m), el turó de la Rovira (262 m), el turó del Carmel (266 m), el turó del Coll (245 m), el turó de Putxet (183 m), el turó de Monterols (127 m) i el turó de Modolell (108 m). Històricament parlant, els quatre primers formaven part del municipi de Sant Joan d'Horta, i els altres tres, del poble de Sant Gervasi de Cassoles.

Amb l'annexió, el 1897, de Sant Gervasi i, el 1904, d'Horta, a Barcelona, aquests turons acabaren configurant un nou paisatge de la ciutat. Ara, en aquests

moments, el Turó de la Peira pertany al districte de Nou Barris; el turó de la Rovira i el del Carmel, al districte d'Horta - Guinardó; el turó del Coll pertany al districte de Gràcia i els turons del Putxet, de Monterols i de Modolell pertanyen al districte de Sarrià - Sant Gervasi.

Malgrat que la titularitat dels turons hagi anat canviant, la seva territorialitat ha estat sempre la mateixa; per tant, els barris del Coll i Vallcarca han estat sempre entre turons. Si inicialment eren només espais rurals, amb el temps es convertiren en urbans; però no és fàcil de viure en un indret on l'orografia és adversa, sobretot perquè qualsevol desplaçament, encara que

sigui per anar a cercar un paquet de sal, suposa pujar i baixar, o a l'inrevés, diferents distàncies que finalment es converteixen en un inconvenient per a les persones de mobilitat reduïda o amb cotxets, entre altres problemes.

En aquest context, l'orografia ha tingut, històricament, un paper important a l'hora de desenvolupar els diferents assentaments urbans. I més en el període de pertinença a Horta, amb el seu cap i casal tan apartat. Evidentment, amb la millora dels carrers, del transport públic, així com amb la instal·lació d'escaleres mecàniques, baranes i altres elements ha millorat l'accessibilitat, sobretot per als veïns i veïnes que, al cap i a la fi, viuen en barris de muntanya.

Cal esmentar també que, a banda de viure i treballar, aquests set turons s'han convertit en els protagonistes d'una travessa o ruta de muntanya urbana d'uns deu quilòmetres, amb un temps estimable d'unes cinc hores, molt freqüentada per excursionistes de tot arreu.

Turó del Coll o de la Creueta del Coll

El turó del Coll, de 245 metres d'altitud, era conegut antigament com el turó d'en Falcó, pel fet que en aquesta zona hi havia una important masia anomenada d'aquesta manera. Ara també se l'anomena turó de la Creueta del Coll, arran d'una petita creu que hi ha al cim.

Aquest turó sobretot, , va ser explotat com una pedrera, durant el segon terç del segle XX, motiu pel qual va perdre una bona part del seu volum. En l'actualitat, des del cim, un petit camí permet carenejar la muntanya i gaudir d'una visió extraordinària, per baixar tot seguit fins al parc de la Creueta del Coll.

Turó del Carmel o la Muntanya Pelada

El turó del Carmel, de 266 metres d'altitud, és el més alt del denominat parc dels Tres Turons, i és conegut també com la Muntanya Pelada, arran de la manca de zona boscosa. Des de dalt del cim, hi ha una espectacular visió de 360 graus sobre Barcelona, una talaia perfecta a la qual s'accedeix després d'una petita caminada des del camí de Can Mora.

El turó pren el nom del santuari de Carmel, que es va construir a mitjans del segle XIX a tocar del coll que hi ha entre el turó de la Rovira i aquest i que també va donar nom al barri que es va construir al seu entorn. Al vessant de l'altre coll, amb més de mil anys d'història, es troba el santuari de la Mare de Déu del Coll. La muntanya acull també el Park Güell, obra d'Antoni Gaudí.

Turó de la Rovira

El turó de la Rovira, de 262 metres d'altitud, acull el Parc del Guinardó en un dels seus vessants, també té una vista de 360 graus, però no tan neta com la del turó del Carmel. Aquest és un punt històric molt important; primer, per haver acollit dalt del cim un assentament iber, i segon, per la instal·lació d'una bateria antiaèria durant la Guerra Civil per protegir els veïns i veïnes de Barcelona dels bombardejos de l'aviació aliada dels franquistes.

Durant el segon terç del segle XX, davant de la manca d'habitatge a la ciutat, es va construir dalt del turó un barri de barraques conegut com el Barrio de los cañones, un veïnatge que s'hi va estar en aquest indret fins a la dècada dels anys vuitanta. En l'actualitat, l'espai expositiu del Museu d'Història de Barcelona, en aquest indret, acull, dins d'una de les construccions militars de la guerra, una mostra sobre el barraquisme a la ciutat.

L'apunt

Durant dècades, entre els segles XIX i XX, el turó del Carmel o Muntanya Pelada, va acollir moltes fontades, aplecs, balls de la segona Pasqua, mítings polítics, celebracions religioses, entre altres trobades populars a l'aire lliure, sobretot en l'època del bon temps. Aquestes activitats sovint van ser retratades per fotògrafs com Frederic Bordas i Altarriba (1896), Brangulí (1903-1906), Frederic Ballell (1906), Joan Morera (1908), Branguí (anys 30) i Segarra (anys 30), entre altres.

Segons deien, a la Muntanya Pelada es respirava llibertat, segurament per això es convertí en el lloc preferent per a mítings polítics com els anomenats "berenars republicans" d'Alejandro Lerroix.

Amb el temps, aquestes trobades van esdevenir tan importants pel seu ambient festiu que Santiago Rusiñol les va recollir en la seva obra *L'auca del Senyor Esteve*, que en l'estrena com a representació teatral, l'any 1917, es recreava en una de les escenes una d'aquestes trobades; això sí, amb una escenografia, segurament idealitzada, plena d'arbres.

Malauradament, tots aquests moments de confraternització que es vivien en aquest indret acabaren en esclatar la Guerra Civil Espanyola i amb l'arribada de la dictadura franquista i les seves prohibicions.

La imatge

Ball amb motiu de la segona Pasqua, entre el santuari de la Mare de Déu del Coll i el darrer tram del turó del Carmel o Muntanya Pelada, l'any 1896.

L'editorial Bruguera

Edifici de l'Editorial Bruguera al carrer de l'Aldea 17, avui, Centre Cívic El Coll - La Bruguera.
AUTOR DESCONEGUT/FRANCESC FRANCO

La Bruguera va ser una editorial molt important i ptent amb tot un seguit de publicacions que deixaren la seva empremta en la infantesa i la joventut de diferents generacions. Els seus inicis cal anar a cercar-los l'any 1910, quan Joan Bruguera Teixidó va fundar la primitiva editorial El Gato Negro, que es va especialitzar en les novel·les per lliuraments, llibres d'acudits i biografies populars. El 1921 l'editorial creà el setmanari *Pulgarcito* tot cercant una certa similitud amb la revista d'històries *TBO* apareguda el 1917.

Arribats a l'any 1933, en plena activitat, Joan Bruguera Teixidó moria als quaranta-vuit anys, succeint-lo el seu fill Francesc Bruguera. Poc després esclatava la Guerra Civil Espanyola i l'editorial era col·lectivitzada, mentre Francesc Bruguera, amb el grau de capità, fou destinat al front de guerra.

Acabat el conflicte, Francesc acabà en un camp de presoners franquista, d'on el va treure el seu cunyat Guillem Molinas. De tornada a Barcelona amb el seu germà Pantaleó, posaren de nou en marxa l'editorial que estava en un estat precari. Aquests van ser temps difícils; primer perquè no podien rellançar la revista *Pulgarcito* per la manca de permisos

governamentals, i segon per la manca de matèries primeres com el paper.

Segons Molines, *hi havia manca de tot, per poder engegar les màquines, cada dia era un invent perquè havies d'espavilar-te per tirar endavant. Gràcies a una partida de paper d'emboïcar taronges que vam poder comprar a València, poguérem fer una col·lecció de contes petits. Ara en el moment que disposarem de paper vam començar a fer col·leccions de manera regular.*

Amb tot això, els germans Francesc i Pantaleó decidiren, el 1940, canviar el nom de l'empresa i posar-li el nom de Bruguera. Finalment, el 1947 pogueren tornar a publicar *Pulgarcito*, cosa que els va permetre recuperar alguns dibuixants d'abans i uns altres de nous. En aquesta situació tornaren a preparar sobres sorpresa, fer cromos, novel·les i a editar nous tebeos d'humor i d'aventures com *El Capitán Trueno* del 1956.

Amb els seus edificis repartits, l'editorial mantingué una estreta relació amb el barri del Coll – Vallcarca, ja que molts veïns i veïnes directament o indirectament, van treballar per a . Especialitzada en col·leccions de llibres de butxaca, literatura juvenil i revistes de còmic d'humor, sempre tingué cura de posar a l'abast de la gent línies editorials de qualitat i populars, que a més es poguessin trobar al quiosc. Finalment, l'editorial va tancar el 1986.

Tebeos i llibres

Va arribar un moment que la seva producció va ser gairebé inabastable, amb la publicació de col·leccions de novel·les populars com les novel·les de l'oest de Marcial Lafuente Estefanía o la novel·la rosa de Corín Tellado; eren llibres considerats de butxaca i que van escriure sota pseudònim escriptors prou importants. Cal ressenyar també la col·lecció de novel·les, vides de sants i altres, i que els llibres tenien una doble lectura: per una banda, com a text tradicional, i per l'altra, amb la mateixa història transcrita en vinyetes com si fos un tebeo.

Quant a tebeos d'aventures, publicaren, entre d'altres, els següents: *El Capitán Trueno*, *El Jabato*, *El Cachorro*, *El Cosaco Verde* o *El Corsario de Hierro*. Pel que fa als tebeos còmics, cal citar *Pulgarcito*, el *DDT* o el

Tiovivo, entre d'altres. També publicaren tebeos femenins o *Din Dan* per a tots als públics.

Un altre dels productes fou els sobres sorpresa, que anaven farcits de números de tebeos endarrerits, fotografies d'actors i actrius que s'havien publicat a la contra d'alguna novel·la i petites joguines com vaixells, avions o cotxes de plàstic molt petits.

Pulgarcito

Pulgarcito va ser una revista de còmic, un tebeo, que va aparèixer el juny de 1921 i que amb algunes llacunes perdurà fins al tancament de l'editorial, convertida en la segona revista més longeva del còmic espanyol després del mític *TBO* i amb la característica que ambdues publicacions foren les úniques que sobrevisqueren a la Guerra Civil Espanyola.

Inicialment, *Pulgarcito* va aparèixer com una revista de premsa infantil, al preu de cinc cèntims de pessesta. Gràcies a la seva popularitat que es traduïa en les seves vendes, es convertí en un tebeo, de periodicitat setmanal i publicat en castellà, que aplegava diferents historietes d'humor i altres de realistes.

Fins a la Guerra Civil l'èxit acompanyà la revista. Durant el conflicte, l'empresa, gestionada pels seus treballadors i amb les limitacions del moment, se'n va sortir com pogué. Acabada la guerra, el règim franquista establí un cert monopoli editorial sobre les publicacions infantils, que estava controlat per la Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (FET y de las JONS) l'únic partit legal a Espanya i que mantingué la seva hegemonia durant dècades.

Dins d'aquest context, la Bruguera va començar a recuperar la possibilitat d'anar publicant alguns números d'aquesta revista entre el 1945 i 1947, i més tard, entre 1947 i 1952, pogué tornar a la seva periodicitat setmanal; això sí, canviant de tant en tant la capçalera en la qual sempre mantindrien la paraula "*Pulgarcito*" i evitant numerar les portades, perquè no disposaven de permís oficial.

Al llarg de la seva història "*Pulgarcito*" va aplegar una gran família de personatges que, amb les seves històries, es convertien en familiars de paper dels

seus lectors. D'aquests protagonistes, podem recordar, entre altres, "El reportero Tribulete", "Carpanta", "Don Pío", "Zipi y Zape", "Gordito Relleno", "Doña Urraca", "Las Hermanas Gilda", "El loco Carioco", "El Doctor Cataplasma", "Petra, criada para todo", "Rigoberto Picaporte, solterón de mucho porte", "Mortadelo i Filemón", "La familia Trapionda", "Anacleto, Agente Secreto" o "El Sheriff King". Així com alguns dels seus dibuixants que llavors eren gairebé anònims com: Escobar, Peñarroya, Cifré, Jorge, Manuel Vázquez. Conti, Martz Schmidt, Roberto Segura o Ibáñez.

Segurament, de tots els personatges de *Pulgarcito*, els que més èxit han tingut i han perdurat en el temps són "Mortadelo i Filemón", creats el 20 de gener de 1958 per Francisco Ibáñez Talavera. Les seves aventures van travessar el còmic per guanyar espai en àlbums amb les seves històries, sèries de dibuixos animats o en el món del cinema, tot un repte per al seu creador Ibáñez.

El Capitan Trueno

Una de les publicacions mítiques dels tebeos d'aventures de l'editorial fou *El Capitán Trueno*, creat l'any 1956 pel guionista català Víctor Mora i el dibuixant valencià Miquel Ambrosio Zaragoza "Ambrós". El primer número d'aquesta col·lecció aparegué el mes de juny de 1956. Era un tebeo apaisat de periodicitat quinzenal que, en arribar a la vint-i-dosena entrega, es convertí en setmanal. Davant de l'èxit de vendes, Bruguera decidí el mes de setembre de 1957, reeditar-ne els primers números i posar-los a la venda a

raó de dos tebeos a la setmana al peu d'1,50 pessetes, quan el preu original era d'1,25 pessetes per exemplar.

Pel que fa al personatge, el Capitán Trueno és un cavaller que va néixer pels volts de l'any 1162, en una zona del nord de Catalunya (i que segons el seu creador Víctor Mora) porta al pit una brisura de les armes de la Corona d'Aragó. També el va fer viure a la tercera croada (1191-1192) inicialment a Terra Santa, al costat de Ricard Cor de Lleó.

Per acompanyar el personatge en les seves aventures, els seus creadors van afegir com a amics Goliath, un home robust, amb un ull tapat, a qui li agrada repartir estopa entre els adversaris que li diuen el "trencaous" i que és un golafre, que mai pararia de menjar. Crispín, un noi jove, que segons guió és fill del comte de Normandia, i que en les aventures fa una mica de tot, sobretot exercint de contrapunt de Goliath. Sigrid és la reina de l'illa de Thule, que en la història esdevé la dama de Trueno.

Tot plegat, un munt d'aventures que cada setmana acabaven amb un "Continuarà" i que van portar els lectors a fer la volta al món, a conèixer molts personatges i a descobrir diversos invents de manera anacrònica. El "Capitán Trueno" va ser molt llegit aquí i a diferents països on també es van publicar aquests tebeos.

Malauradament, aquesta va ser una producció d'aquí amb molt èxit, però que no va atreure la producció nord-americana i que, per tant no el van convertir en un dels herois mítics del "man" que potser el seu nom hagués estat "Truenoman".

L'apunt

L'editorial també va publicar diferents col·leccions de cromos entre les quals: "Los Diez Mandamientos" amb 210 cromos trets de les imatges de la pel·lícula i Ben Hur amb 216 cromos també amb imatges del film.

La imatge

Treballadores de la secció d'expedicions de novetats i comandes dels clients de l'editorial Bruguera, ubicada a l'edifici del carrer de Móra la Nova, 2, a la dècada de 1950.

La Font-rúbia

Reurbanització de la nova Font-rúbia ubicada al carrer de Tirso, 44, inaugurada el 29 de març de 2014. JOSEP MARIA CONTEL/ARXIU JMC

A tocar gairebé el cim del turó del Carmel i del coll que l'uneix al turó del Coll, a l'actual carrer de Tirso, 44, fa segles hi havia una font que, pel color vermellós de l'aigua que brollava, era coneguda com la Font Rúbia, una font que dona nom al santuari que s'erigí a poca distància i que des del segle XVI va subministrar aigua a la ciutat de Barcelona, segons recull Francesc Sociés, mestre fontaner, en el Llibre de les Fonts de 1650 i que s'allargà fins a finals del segle XVIII.

Un indret molt concorregut per les diferents fontades i aplecs que se celebraren des de finals del segle

XIX i les primeres dècades del segle XX. Malauradament, amb el pas dels anys i la urbanització de l'entorn, les males herbes i altres elements cobriren de malesa la vella font.

A començament de la dècada del 2000, mentre es feien uns treballs de neteja en aquell indret, van aparèixer les restes de la font, unes rajoles molt malmeuses que estaven adossades a la capçalera de la font, però que encara deixaven entreveure una part del text i la data de 1807 del retaule de rajoles amb una imatge de la Mare de Déu del Coll, que hi havia sobre el broc de la font.

Anys després, el veïnat del Coll va demanar a l'Ajuntament que col·loqués en aquell indret una font que portés el nom de Font-rúbia, en record d'aquella primigènia font.

Finalment, el 29 de març de 2014, es va celebrar l'acte d'inauguració de la nova Font-rúbia, en el

qual van participar els tabalers i la Malèfica del Coll, els gegants del Coll, la coral Mare de Déu del Coll, les Caramelles infantils del Coll, el Grup d'Estudis Coll-Vallcarca, l'Associació de Veïns Coll-Vallcarca, la Parròquia Mare de Déu del Coll, el Club de Bàsquet Coll i el Centre cívic El Coll-La Bruguera.

L'apunt

Arran de la descoberta de les restes de la Font-rúbia, l'octubre de 2013 el servei d'arqueologia de l'Ajuntament de Barcelona procedí a la recuperació i rehabilitació de les restes del plafó de ceràmica que decorava la font des del 1807.

La imatge

Restes de les rajoles que hi havia a la Font-rúbia, poc després de ser redescobertes a començaments del segle XXI.

Can Mora

La masia de can Mora, ubicada a tocar l'ermita de la Mare de Déu del Coll, en el tram final del turó del Carmel o muntanya Pelada el 1919. LUÍS BONET I GARÍ/AFCEC

La masia de Can Mora està situada damunt del coll del Portell, al final del camí de les Donzelles o de Can Mora, a tocar el cim del turó del Carmel o Muntanya Pelada i a prop del santuari, ara parròquia, de la Mare de Déu del Coll. Segons consta a la llinda de la porta, la seva construcció data de l'any 1730.

És un edifici amb un cos principal i un altre adossat perpendicularment, edificat uns anys més tard. El cos principal de la masia, de planta rectangular, consta de planta baixa, dos pisos i les golfes, un conjunt monumental que li dona un aspecte típic de masia catalana.

Té la façana principal encarada al mar, en la qual encara hi ha els antics carreus que donen forma a les tres finestres i sis balcons –que conserven els antics portons– la porta d'entrada, així com a les cantonades de l'edifici. La coberta és de teulada a dues aigües que desguassen sobre els dos cossos laterals més baixos.

La part nova es construí adossada a l'antic edifici el 1866. Només disposa de planta baixa i pis, el qual està porxat amb arcs rodons recolzats en columnes de capitells. Aquesta part està coberta amb un terrat pla. Tanca l'entrada principal un petit jardí amb diferents arbres, que arrodoneixen una imatge més primigènia.

Un dels propietaris de la masia va ser Josep Mora; després de la seva mort, els seus hereus la van vendre abans del 1789 a Guardias Walomar Monsieur Ghillinghiem. Amb el pas dels anys, el mas va anar a parar a mans de

Josep Andreu Sala; traspassat aquest propietari, la seva vídua, Teresa Navarro, la va vendre l'any 1972 a Maria Mullerat, la qual hi va posar una escola. Actualment, l'edifici s'utilitza com a residència geriàtrica.

L'apunt

En els darrers cent anys la masia de Can Mora va passar del terme municipal de Sant Joan d'Horta al districte de Gràcia; més tard, a la dècada de 1980, va tornar al districte d'Horta-Guinardó. L'edifici de Can Mora està protegit actualment com un bé cultural d'interès local.

Arran de condicionar el seu interior com a residència geriàtrica, s'hi van fer unes obres, com ara instal·lar-hi un ascensor i d'altres per adaptar-lo als nous usos.

La imatge

La masia de can Mora, que en l'actualitat acull una residència de gent gran, el mes d'abril de 2022.

Santuari de la Mare de Déu del Coll o de Font-rúbia

Imatge de l'ermita de la Mare de Déu del Coll, del traçat antic de l'actual carrer del Santuari i del darrer tram del turó del Carmel o muntanya Pelada.
AUTOR DESCONEGUT/GRUP D'ESTUDIS COLL-VALLCARCA

El santuari de la Mare de Déu del Coll o de la Font-rúbia es troba en el coll del turó del Carmel o Muntanya Pelada. És una petita església d'origen romànic, ja referenciada l'any 1098 en els següents documents:

I. L'abat Berenguer dona a santa maria de Font-rúbia l'alou o els alous que posseeix o posseirà entre el mont Cerola i el riu Besòs. (22 d'agost de 1098).

II. Giralt Miró (o Grau Miró) dona a l'abat de Sant Cugat l'església de Santa Maria de Font-rúbia, amb el seu alou, perquè sigui un convent de monjos (23 d'agost de 1098).

III. *El mateix Giralt Miró lliura a Santa Maria de Font-rúbia l'alou que posseïa a Sant Joan Despí (23 d'agost de 1098).*

L'ermita, de la qual encara es conserva el primigeni cos central i el campanar d'espadanya, està ubicada en l'antic camí de pas entre Vallcarca i Sant Joan d'Horta, formant part d'aquest municipi que, l'any 1904, es va annexionar a la ciutat de Barcelona. Al seu interior es venera una imatge d'una Mare de Déu que fou trobada en el fons de la mina on fluïa la Font-rúbia (font d'aigües ferruginoses o vermelles).

En els seus orígens, el conjunt del santuari acollí un monestir que depenia del monestir de Sant Cugat del Vallès. Al llarg dels més de nou-cents anys d'història, va patir els estralls de diferents campanyes militars, sobretot les més lesives, les produïdes durant el setge de Barcelona de 1714.

A començament del segle XIX era propietat del monestir de Sant Pau del Camp, ubicat dins de muralles a la zona del Raval. Arran de la desamortització de

Mendizábal del 1835, fou abandonat fins a l'any 1928 que, amb els missioners dels Sagrats Cors, es va obrir de nou al culte. A començament de la dècada de 1930, es va ampliar, construint dins d'un estil romànic el creuer, la volta i l'absis. Malauradament, l'edifici fou cremat a l'inici de la Guerra Civil, i se'n salvà la imatge de la Mare de Déu que alguna persona va amagar. Retrobada la imatge, es va tornar a col·locar a l'església el 24 d'octubre de 1948. Poc després, aquesta capella es convertí en parròquia.

L'apunt

Cal estar atents quan es creua el pòrtic d'entrada, ja que en aquest indret sobresurt la figura d'una mà donant la benedicció cristiana, amb els tres dits estesos, com a representació de la Trinitat, mentre que els altres dos dits doblegats simbolitzen la naturalesa divina i humana de Crist.

La imatge

Imatge de la processó celebrada pels carrers del Coll, el diumenge 24 d'octubre de 1948, amb motiu de la reposició de la marededeu del Coll, acompanyada per membres de la policia armada i de la guàrdia civil.

El casalot del Santuari del Coll

Conferència política de Roc Boronat al teatre del Casal Català Republicà del Coll, el 22 de setembre de 1931, dia de la seva inauguració.
JOSEP DOMÍNGUEZ MARTÍ/AFB

En un dels casalots que formaven part del santuari de la Mare de Déu del Coll, el 22 de setembre de 1931, es va inaugurar el Casal Català Republicà del Coll amb una conferència política, “La nova Catalunya i nosaltres”, pronunciada per Roc Boronat, acompanyat d’Artemi Aiguader, entre altres polítics i veïns del Coll–Vallcarca. Un d’aquests assistents i membre fundador del casal fou, Salvador Sansalvador, propietari de la Finca Sansalvador i primer president d’aquest.

El Casal Català Republicà del Coll es va convertir en una societat de gran importància de la zona,

que aplegava un bon nombre de propietaris i veïns, que gaudiren del seu cafè-bar, teatre, sala de billar, un frontó de tres parets, un camp de tennis reglamentari i d’una magnífica terrassa a l’aire lliure on, cada dissabte i diumenge al so d’una cobla, es ballaven sardanes.

Paral·lelament, el Santuari acollia una escola humil per als nens de l’entorn, gestionada des del 1928, per la Congregació dels Missioners dels Sagrats Cors de Jesús i Maria de Mallorca, fundada el 1890 pel pare Joaquim Rosselló i que en tenia cura també de l’església.

Després de la guerra civil el 1948, convertida en Escola Parroquial, reprenqué la seva activitat. L'Escola Mare de Déu del Coll, que s'ha anat adaptant a les diferents etapes de l'ensenyament que s'han

produït en les diferents etapes, en l'actualitat cobreix l'ensenyament d'Educació Infantil, Primària i ESO, havent incorporat en el temps el casalot i el teatre a l'escola.

L'apunt

A les acaballes de la Guerra Civil Espanyola, tres republicans convençuts ,abans d'iniciar el seu exili, decidiren amagar unes pistoles en el teatre del Casal Català Republicà del Coll, conjurant-se de guardar el secret mentre esperaven poder retornar al país per plantar cara a la dictadura o bé, en tornar a un país democràtic.

Els tres juramentats s'instal·laren a França, on seguien amb la seva vida. Un bon dia, veient que es feien grans, contaren el seu secret a una altra persona per si algun dia calia fer alguna cosa. Aquest darrer personatge amb el pas del temps també va pensar que calia posar fil a l'agulla en l'assumpte de les pistoles.

Així un dia de la dècada del 2010, es va adreçar als Mossos d'Esquadra explicant tota la història. El cos policial va donar veracitat al relat, obrint tot seguit una petita investigació que comportà una visita a l'antic teatre, que en l'actualitat forma part de l'escola Mare de Déu del Coll. Una cerca en la qual no trobaren cap mena d'arma de foc.

El misteri de les pistoles, un enigma que durant anys fou un secret a França, probablement al Coll va acabar en algunes de les obres que es feren al teatre i de la quals si hi aparegueren les armes, es tractà com un assumpte administratiu.

La imatge

El conjunt del santuari de la Mare de Déu del Coll a finals del segle XIX.

Autoòmnibus Vallcarca - Coll

Origen i final de l'Auto- Òmnibus Vallcarca-Coll, al carrer de Funoses Llussa, 2, la tardor de 1925. AUTOR DESCONEGUT/GRUP D'ESTUDIS COLL-VALLCARCA

Poc després de la inauguració del pont de Vallcarca, l'11 de febrer de 1925, l'empresari Alexandre Casas Geli va demanar la concessió d'una línia d'autobusos entre la plaça de Lesseps i el Coll. Una societat a la qual s'hi van sumar diferents propietaris propers a l'itinerari de la línia, entre ells Salvador Sansalvador, que es constituí en societat anònima, "Servicio Público Auto-Ómnibus Vallcarca-Coll, S. A." amb un capital de 50.000 pessetes, el 22 d'octubre d'aquell any i domiciliada al carrer Funoses-Llussa, 2, edifici on es va bastir la sala d'espera de l'autobús al Coll.

Paral·lelament, la Comissió Municipal Permanent de l'Ajuntament de Barcelona va aprovar el 31 de març de 1925 la concessió de la línia. En tot això els seus administradors intentaren posar-la en funcionament el 18 de juliol d'aquell any. Però, malgrat la bona voluntat, els gestors es trobaren que el paviment del passeig no estava en prou condicions, havent de posposar la seva inauguració fins al 12 de setembre quan finalment es va obrir al públic, amb dos autobusos Chevrolet.

Pel que fa al funcionament entre la plaça de Lesseps, República Argentina, pont de Vallcarca, passeig de la Mare de Déu del Coll, l'any 1928, l'horari era des d'un quart de vuit del matí fins a les deu del vespre i el

preu entre 15 i 30 cèntims. L'any següent, el 2 d'abril de 1929, la companyia en va demanar prolongar-la uns dos-cents metres fins a la cruïlla dels carrers de Cristià i de Madrid, per tal de facilitar la maniobra dels autobusos i que primer consentida fou aprovada el 30 de juliol de 1929 -curiosament fins que no es va obrir la prolongació del carrer Santuari en direcció al Carmel,

durant dècades tots els autobusos es veien obligats a utilitzar al carrer de Ceuta com a cua de maniobra-.

Amb la desaparició de l'autobús i el pas del temps, l'antiga sala d'espera de l'autobús acollí l'antiga casa Fausto i que en l'actualitat aixopluga el restaurant Agreste de Fabio & Roser.

L'apunt

La vida d'aquesta línia fou una mica turbulenta, si bé a l'inici es va oferir a la CGA Companyia General d'Autobusos, empresa que desestimà l'oferta amb els arguments que el paviment estava molt malament i que la previsió de viatges eren molt baixos. Temps més tard, la línia quedà aturada durant un període arran d'unes discrepàncies entre Alexandre Casas i els accionistes, entre altres problemes que sorgiren.

La imatge

Antiga sala d'espera de l'Auto-Òmnibus Vallcarca-Coll, que ara acull el menjador del restaurant Agreste de Fabio & Roser, el mes d'abril de 2019.

Villa Conchita

Casa principal de "Villa Conchita" o "Villa Els Metges" el mes de maig de 2022. JOSEP MARIA CONTEL/ARXIU JMC

Villa Conchita o la Casa dels Metges és una finca, construïda a cavall de les dècades de 1910 i 1920, ubicada entre el passeig de la Mare de Déu del Coll, 81 i el carrer de Pineda, en un terreny d'un fort desnivell, que es va salvar a través d'un jardí de muntanya en terrasses.

El seu tancament principal al passeig, datada el 1911, és una obra de Marcel·lià Coquillat i Llofriu. De tall modernista, va ser construïda amb la tècnica d'obra vista amb maons i pedres. Amb un portal principal d'accés en forma d'arc, sobre aquest hi ha el nom de la casa "Villa Conchita" fet amb rajoles. Una mica més

avall, una nova placa, més senzilla, dona al nom de l'indret com a "Villa Els Metges".

Un conjunt que està format per una casa auxiliar damunt de la porta d'entrada, destinada antigament a l'habitatge dels porters, i més amunt s'alça l'edifici principal amb un accés a través del jardí i un de secundari pel carrer de Pineda.

Niu d'espies

Al llarg dels anys, la finca ha tingut diferents propietaris, segurament el més peculiar fou un grup d'espies o quintacolumnistes durant la Guerra Civil Espanyola.

Un fet que els més antics del barri, com el senyor Baldrich, explicaven amb la boca petita, i en la sèrie de BTV "Ciutadans en Temps de Guerra", els periodistes Lluís Permanyer i Josep Maria Huertas Claveria comentaven aquest fet davant de la façana d'aquesta finca al passeig.

Pel que s'explicà durant la Guerra Civil, els propietaris o llogaters de la casa van acollir un grup d'espies, nazis o quintacolumnistes, que amb una emissora de ràdio i amagats en una habitació secreta, passaven informació als alemanys o franquistes.

Malgrat que tot plegat sembli inversemblant i misteriós, sí és cert que al seu interior hi havia aquest habitatge camuflat i al qual el senyor Baldrich havia entrat quan la casa estava habitada per unes altres persones, com també que a la dècada del 2010, quan el net d'un dels metges es va apropar a la seu del taller d'Història

de Gràcia Centre d'Estudis per convidar-los a visitar aquest espai, que finalment no van visitar.

Casa dels Metges

Segons referències, a la dècada de 1950 a "Villa Conchita", s'hi van instal·lar els metges Roger Ferrer i Jaume Farreny. Per les explicacions de diferents veïnes i veïns del barri, aquests metges eren dels primers que van començar a visitar en la incipient Seguretat Social d'aquells moments que la majoria dels quals visitaven a casa seva. Al llarg dels anys, gairebé tot el veïnatge del Coll va passar en un moment o altre per la "Casa dels Metges", afegint que quan tenien algú malalt a casa, com que no disposaven encara de telèfon fix, s'havien de desplaçar fins a la casa d'aquests per demanar-los que anessin al domicili a visitar el malalt. D'aquesta relació dels metges i el veïnat, tothom en guarda un gran record.

L'apunt

Pel que explica Josep Callejón al llibre *Racons, llocs i indrets del Coll – Vallcarca*, aquests metges, Roger Ferrer i Jaume Farreny, també van formar part de la planilla de l'editorial Bruguera com a metges d'empresa.

La imatge

Detall de la porta de “Villa Conchita” o “Villa Els Metges” al passeig de la Mare de Déu del Coll.

El passatge Ministral

Entrada del passatge Ministral, al passeig Mare Déu de Coll, 120, l'abril de 2022. JOSEP MARIA CONTEL/ARXIU JMC

El passatge Ministral es troba entre el passeig de la Mare de Déu del Coll número 118, i el carrer del Beat Almató, 75. Es tracta d'una petita peça muntanyosa del turó del Coll que va urbanitzar el senyor Ministral, constructor d'obres, que la va comprar el 1914 a la senyora Josepa Bellalta Mariné.

A banda i banda d'aquesta llenca de fort desnivell, el senyor Ministral va construir-hi vint habitatges, cadascun dels quals d'uns trenta-cinc metres quadrats repartits en dues habitacions, un menjador, cuina i WC. Pensats per acollir petites famílies obreres, com recull l'anunci publicat al diari La Vanguardia del divendres

27 de gener de 1922, on a sota del títol “*Veinte habitaciones*”, afegia: “*para poca familia, para alquilar a primero de marzo en el Pasaje Ministral en el Paseo de Ntra. Sra. del Coll Vallcarca*”. Segons aquesta descripció, entenem que les obres d'aquesta urbanització estaven pròximes a finir i més quan, a la seva entrada pel passeig, llueix la data de 1922, com a fi de l'obra.

Com a servei, els veïns del passatge disposaven d'una bateria de dipòsits d'aigua que des dels terrats la subministrava als diferents habitatges i als safareigs que es trobaven als baixos de la finca i que estaven comunicats amb els diferents blocs d'habitatges.

Pel que fa al passatge Ministral com a vial de pas, aquest, a banda dels seus veïns, també va ser molt freqüentat per altres dels carrers de l'entorn que el feien servir per no anar a buscar la Baixada de Sant Marià. Amb el temps, aquest pas es va convertir en un

passatge particular sols per al seu veïnatge.

Segons Jordi Baldrich, veí proper, durant la Guerra Civil Espanyola, la planta subterrània va servir de refugi per a un bon grup d'anarquistes.

L'apunt

Segons explicaven veïns del barri, el passatge també va donar suport a la picaresca d'algun veí que, en contractar el servei d'un taxi, donava la seva adreça, arribats a la porta del passeig de la Mare de Déu del Coll, sorprès, li comentava al taxista que s'havia deixat la cartera o que no duia prou diners, que esperés un moment que entrava a casa i sortia. Sortia, però per l'accés del carrer del Beat Almató deixant plantat el pobre taxista.

La imatge

Interior del passatge Ministrat, vist des de la seva entrada del passeig de la Mare de Déu del Coll, el mes d'abril de l'any 2022.

Finca Sansalvador

Façana de la Finca Sansalvador, al passeig de la Mare de Déu del Coll, entre 1915 i 1920. AUTOR DESCONEGUT/FINCA SANSALVADOR.

Segons la documentació que es conserva, a finals de la dècada del 1900, Antoni Sansalvador i Castells, de professió advocat, va comprar, al costat d'on avui hi ha el parc de la Creueta del Coll, una peça de terreny en forma trapezoidal i un fort desnivell, dalt de la qual estava previst l'obertura del carrer Pineda.

El 1909, Antoni Sansalvador va encarregar a l'arquitecte Josep Maria Jujol, amb el qual havia anat a escola a Gràcia, la construcció del mur perimetral, l'entrada, pel passeig de la Mare de Déu del Coll, 79, un pavelló destinat a acollir el porter i una casa a la part alta. Tot

plegat, amb un jardí de muntanya a base de terrasses per salvar el desnivell.

Arran del casament i entrada en el món de la política d'Antoni Sansalvador, sobre l'any 1912, la Finca va passar a mans del seu germà Salvador, metge de professió, que decidí fer alguns canvis en la construcció, com planificar la casa de dalt de la parcel·la de tall modernista. Una altra de les coses fou la construcció a cel obert d'un pou de prop de quaranta metres de profunditat, fins a la cota en què van trobar aigua.

Analitzada aquesta, per un altre dels germans, Ramon Sansalvador, que era químic, va descobrir que l'aigua

tenia traces de rradi. Un fet que va fer, que el doctor Sansalvador és replanteges què fer amb tot plegat.

Primer decidí explotar l'aigua com a element medicinal, i per això va crear el 1915 la Societat d'Aigua Radial. Segon, van haver de construir dues coves; una integrada al jardí, mentre que l'altra era per accedir al pou. Tercer, construir uns baixos al costat de la porta d'entrada de passeig que aplegués la cotxera, el magatzem, la planta embotelladora i les oficines, amb una escala interior per on es pogués accedir a la cova de l'aigua.

Amb tot això, també es va fer construir, per sobre el carrer de Pineda, la Torre Queralt, un edifici amb dos habitatges per llogar i que amb el temps li donessin un rèdit, i inicià la construcció de la seva casa residencial.

Mentre començava a explotar l'aigua, que es venia a les principals farmàcies i a botigues de queviures selectes, servia també gots d'aigua a totes aquelles persones que anaven a prendre l'aigua a la finca.

Finalment, un dia el pou es va secar i el negoci va rodar pel pedregar. Arran d'aquest imprevist hagué d'aturar les obres de la casa residencial, utilitzant com a habitatge el pavelló del porter.

El 1932, en morir en Salvador, la Finca va anar a parar a mans de les seves germanes Dolors, Mercè i Paula, que gestionà el seu germà Ramon. Als anys quaranta la família Sansalvador va perdre l'interès per ella i decidiren convertir la planta baixa i la casa del porter en dos habitatges de lloguer. Aquesta situació es va perllongar fins a la dècada de 1960 quan tota la propietat passà a mans de la pedrera del costat.

Finalment, la propietat va acabar a les mans de l'Ajuntament de Barcelona. A la primera dècada del 2000, l'Associació de Veïns i el Grup d'Estudis del Coll-Vallcarca van pressionar l'Ajuntament per recuperar la finca, i les obres van acabar el 2009. En l'actualitat és la seu del Taller d'Història de Gràcia Centre d'Estudis, entitat que té cura de les visites.

Antoni Sansalvador i Castells

Antoni Sansalvador i Castells fou un advocat i polític que va néixer a Barcelona el 8 de març de 1879. L'any 1901, va guanyar un dels premis literaris d'un concurs

celebrat a Berga -presidit per Jacint Verdaguer-, amb un estudi sobre la Patum, que és considerat el primer llibre sobre aquesta festa. Malgrat tot, aquest treball no es va publicar fins al 1916. Llicenciat en Dret per la Universitat de Barcelona, l'any 1903 es va col·legiar a l'Il·lustre Col·legi d'Advocats.

El 12 de març de 1911, va ser escollit per primera vegada diputat provincial pel districte de Maresa-Berga en representació de la Unió Catalanista. Mesos després, el 3 de maig de 1911, amb altres diputats va plantejar a la Diputació de Barcelona la creació d'una mancomunitat provincial, que acabà el 1914 amb la constitució de la Mancomunitat de Catalunya, presidida per Enric Prat de la Riba.

L'1 de maig de 1912 es va casar a la capella de Sant Jordi del Palau de la Generalitat amb Pilar Llorens i Companyó. D'aquesta unió van néixer tres fills: Ramon, Antoni i Pilar. Malauradament, la seva esposa va morir el 7 d'octubre de 1917, i la seva filla petita, el 22 de maig de 1921.

En les eleccions celebrades el 14 de març de 1915 va tornar a ser elegit diputat provincial, en aquesta ocasió pel districte segon de Barcelona i, sota les sigles de la Lliga Regionalista. El de maig de 1917 fou escollit membre de diverses comissions com la de construcció d'un monument a mossèn Jacint Verdaguer i la d'Instrucció Pública i Belles Arts, entre altres.

Com que no va ser elegit diputat a les eleccions celebrades el 1919, va tornar a la vida social de Berga, on exercí de vocal d'una companyia per captar adhesions per fer arribar el ferrocarril a aquesta capital. També aquest any va comprar la finca del Pla de Campllong, de castellar de Riu, on hi ha el Pi de les Tres Branques, un arbre que en el temps s'ha convertit en un dels símbols de la nacionalitat catalana i on el 1921 es va celebrar el primer Aplec del Pi, per celebrar la victòria de la Lliga Regionalista.

De tornada a Barcelona el 1922 va ser elegit regidor pel districte de Gràcia - Sant Gervasi. L'any 1925 va participar, amb el gracienc Joan Moles i Ormella, com a defensor dels implicats en el complot del Garraf.

Antoni Sansalvador i Castells fou un activista cultural i polític, que va passar, entre altres, per la Lliga

Catalana, la Unió Catalanista i la Lliga Regionalista. A la dècada de 1920 es va tornar a casar, aquest cop, amb Josefa de Palau i Bielsa, que morí l'1 de juliol de 1937. Acabada la Guerra Civil, el 10 de maig de 1940, va haver de passar la "depuració" que les autoritats franquistes van aplicar als derrotats, per poder continuar exercint com a advocat.

Finalment, a l'edat de seixanta-cinc anys, va morir el 7 de febrer de 1946. Poc després de la seva mort, la ciutat de Berga va dedicar un carrer a la seva memòria.

Doctor Salvador Sansalvador i Castells

Salvador Sansalvador i Castells va néixer l'11 de desembre de 1880 a Barcelona. Va estudiar medicina especialitzant-se en ginecologia, més tard entrà a treballar a la Quinta de Salud "La Aliança". De la seva estada en aquesta clínica, hi ha una referència a *La Vanguardia* del dissabte 14 d'octubre de 1922, en la qual la seva junta de govern informa de la inauguració

d'un nou consultori al carrer del Rosselló cantonada amb el del Bruc, on el doctor Sansalvador passarà visita de la seva especialitat els dimarts, dijous i dissabtes a dos quarts de vuit de la tarda.

Gairebé deu anys després, arran d'una septicèmia o infecció per una ferida que es va fer amb un bisturí, mentre realitzava una intervenció quirúrgica, va morir a l'edat de cinquanta anys, el dia 9 de febrer de 1932. Sobre la seva mort, el *Diario de Barcelona* de l'11 de febrer de 1932, deia:

Ha sido muy sentida en esta ciudad la muerte del distinguido doctor en Medicina, presidente de la Academia de Ginecología y jefe de Ginecología de la Quinta de Salud La Alianza.

Deja el difunto una bien ganada reputación de hombre culto y caballeroso representando su muerte una pérdida muy sensible.

El acto de su entierro se vio muy concurrido.

L'apunt

Ramon Sansalvador Castells, de professió químic, també va formar part de l'Orfeó Montserrat del Centre Moral i Instructiu de Gràcia. D'aquest fet, la família conserva diferents fotografies, de la dècada de 1910, dels membres de l'Orfeó a uns jardins, on en una d'aquestes imatges, hi ha Ramon Sansalvador tocat amb una barretina i aguantant la bandera d'aquest orfeó de Gràcia.

La imatge

Arran de la troballa de l'aigua anomenada radial, en la segona meitat de la dècada de 1910, era freqüent trobar grups de persones a la porta de la Finca Sansalvador, que ja havien pres o esperaven el seu torn per provar aquesta aigua considerada medicinal.

La pedrera de la Creueta del Coll

Aspecte que oferia la pedrera oberta al turó del Coll a la dècada de 1960. AUTOR DESCONEGUT/GRUP D'ESTUDIS COLL-VALLCARCA

El parc de la Creueta del Coll, el van construir, als anys vuitanta, sobre els terrenys d'una antiga pedrera ubicada al vessant sud del turó del Coll. Segons apunten alguns autors, l'any 1939, poc temps després de la finalització de la guerra civil, Enric Vila Nogareda comprà diferents terrenys i pedreres com la del Coll, a Mercedes Nuhet vídua d'Anselmo de Riu. Creant l'empresa "Piedras y Derivados, S. A.", en una operació monopolitzant de les pedreres de Can Baró, Casa Vélez i del Coll.

La pedrera del Coll, amb el número 3, a partir de 1943 rebé un gran impuls, en ampliar les seves

instal·lacions i dotar-les de més maquinària, com les màquines d'esmicolar, i també en contractar més obrers per a la seva explotació i la fabricació d'altres materials per a la construcció.

Durant dècades, la pedrera de Vallcarca com l'anomenaven, va ser la que va donar més productivitat a l'empresa. Dels anys seixanta del passat segle encara hi ha moltes persones que recorden la sirena, mentre uns obrers amb banderes vermelles aturaven al passeig de la Mare de Déu del Coll, la circulació de vehicles, per escoltar tot seguit una gran explosió, que també era vista amb tot el seu núvol de pols, des del cim de la muntanya Pelada, on visitants del Park Güell pujaven d'excursió.

Aquestes explosions, més d'una vegada havien enviat pedres fins a les cases de passeig. Finalment, a començament dels anys setanta, la pedrera va tancar, i va deixar un gran forat al turó del Coll.

El parc de la Creueta del Coll

Tancada la pedrera, aquesta va acabar en mans de l'Ajuntament de Barcelona. Amb l'arribada dels ajuntaments democràtics, en la nova planificació de la ciutat, es va planejar el parc de la Creueta del Coll amb un projecte de Josep Martorell, Oriol Bohigas i David Mackay, que es va inaugurar l'any 1987, al qual es pot accedir tant des del passeig de la Mare de Déu de Coll com pel carrer Castellterçol.

Entrant per l'antic camí d'accés dels camions a la pedrera, hi ha un monòlit de ferro anomenat l'"Escultura", obra d'Ellsworth Kelly, darrere del qual es troba

una gran plaça de 6.000 metres quadrats, i la joia del parc, un estany de no gaire profunditat, que als estius es converteix en una piscina pública freqüentada principalment pels veïns de l'entorn, però que també acull persones d'altres barris de la ciutat.

Tanca el parc per la part alta del penya-segat un magnífic mirador que ofereix una visió panoràmica espectacular sobre la ciutat .

L'escultura "Elogi de l'aigua"

Al final del llac al peu del penya-segat, en una zona lleugerament més elevada hi ha l'escultura "Elogi de l'aigua", obra d'Eduard Chillida: una peça de més de 50 tones, sostinguda per quatre cables d'acer i construïda en formigó en aquest mateix lloc. L'escultura, pensada perquè es reflectís sobre l'aigua de l'estany, segons Chillida havia de representar el mite de Narcís.

L'apunt

A tocar l'entrada de la pedrera pel carrer de Castellterçol, al voltant de la caseta de pedra del guarda, Agustí Pinyol cada any muntava un pessebre. Per a aquesta recreació, Pinyol, que era pessebrista de Catalunya, va traçar camins, construï pous i cascades d'aigua i va plantar pins, generant un paisatge que conduïa fins a aquest muntatge.

Aquesta construcció, produïda fins i tot efectes especials que es feien des de la sala de comandament de l'entrada, com per exemple quan amb un cordill movia unes pedres que, en rebotar contra una planxa metàl·lica, feien el soroll dels trons o a través de l'electricitat i la llum hi recreava els llampecs. Va ser una obra molt popular entre el veïnatge, que, el 1974, en morir Agustí Pinyol, fou destrossada per uns vándals.

La imatge

L'escultura titulada "Elogi de l'aigua", de cinquanta tones, obra d'Eduard Chillida, instal·lada al parc de la Creueta del Coll, al passeig de la Mare de Déu del Coll amb el carrer de Castellterçol, el mes d'abril de l'any 2022.

Els estudis Balet y Blay

Cartell de la primera pel·lícula d'animació en color d'Europa Garbancito de la Mancha (el Cigronet valent) de Josep Maria Blay del 1945, rodada als estudis de Balet y Blay al passeig de la Mare ce Déu del Coll, 40. BALET Y BLAY/ARXIU JMC

En plena Guerra Civil espanyola, el 7 de juny de 1938, l'empresari Ramon Balet Raurich i el distribuïdor Josep Maria Blay Castillo van constituir la societat limitada Balet i Blay, dedicada a la producció i distribució de pel·lícules cinematogràfiques, domiciliada al passeig de Gràcia, 83.

Amb tot això, un dia el realitzador valencià Artur Moreno els va presentar el seu curtmetratge d'animació *El capitán tormentoso*, un fet que els va encaminar cap a la producció de cinema d'animació. Això també els donava un cert avantatge a l'hora d'obtenir més permisos d'importació de pel·lícules estrangeres: una pràctica

fomentada en aquells moments que aplicava el govern franquista per incentivar la producció nacional.

Per aquestes raons, l'empresa Balet i Blay va posar en marxa uns estudis per a realitzar films de dibuixos animats, al passeig de la Mare de Déu del Coll, 40, al barri de Vallcarca de Barcelona, contractant animadors veterans com Artur Moreno o Armand Tosquelles i altres de principiants com la Pepita Pardell o la Rosa Galceran, fins a formar una plantilla sòlida d'animadors.

El primer film que van produir fou *Garbancito de la Mancha*, estrenat al cinema Fémima de Barcelona, el 23 de novembre de 1945, amb gran èxit,

convertint-se també en el primer film en color europeu que s'entrenava.

El 1948 Balet i Blay va estrenar la pel·lícula *Alegres Vacaciones*, un film on es barrejaven escenes d'animació amb altres de reals, mentre els protagonistes feien un periple per Espanya i el Marroc mostrant part del seu folklorisme. I que tingué molt poc ressò entre el públic i la crítica.

El 22 de desembre de 1952, l'empresa va tornar a provar fortuna amb l'estrena de *Los sueños de Tay-pi* que estrenaren al cinema Avenida de la Luz dirigida per l'austríac Franz Winterstein, membre la companyia d'Els Vienesos va ser un autèntic fracàs de públic i va passar sense pena ni glòria, cosa que va posar punt final a aquesta etapa de l'animació a Barcelona.

Garbancito de la Mancha

Segons s'explica, *Garbancito de la Mancha*, dirigida per Artur Moreno i Salvador i Josep Maria Blay i estrenada el 23 de novembre de 1945 al cinema Fèmina, va ser el primer llargmetratge europeu d'animació en color i, tanmateix, també va ser-ho d'Espanya. Ara bé, cal analitzar la situació d'Europa en aquells moments. Mentre en la dura postguerra barcelonina, al barri de Vallcarca s'estava treballant en aquest projecte, la resta d'Europa estava vivint la cruenta Segona Guerra Mundial.

El film "Garbancito de la Mancha" és una pel·lícula en versió castellana, amb fotografia de Jaume Parera i música de Jacint Guerrero i Joaquim Bisbe, de 98 minuts, que més o menys va costar-li a la productora Balet i Blay uns quatre milions de pessetes de l'època.

És una història basada en el llibre infantil "Garbancito de la Manch" escrit per Julián Pemaín amb dibuixos d'Artur Moreno, publicat el 1943 i que tenia com a protagonista, el nen model del franquisme amb tota la seva esplendor. No és estrany, ja que Julián Pemaín, era un reconegut falangista proper a les idees del Pardo, que va ser també procurador de les Corts franquistes i que en la seva obra retratava els valors tradicionals del règim de Franco. Pel que fa a la pel·lícula, els guionistes, Josep Maria Arola, Jaume Parera, M.

Amat, E. Piera i J. Selva, en maquillaren una certa part d'aquest discurs del règim en el guió del film.

El relat de *Garbancito* és el d'un noi orfe que viu en un poble on pateix contínues agressions de tres nois. Un dia arriba al poble el gegant "Caramanca" que se'ls menja crus i aquest acaba segrestant dos bons amics de "Garbancito", que per rescatar-los només pot comptar amb la seva cabreta, d'una espasa i el poder que li dona una fada, per convertir-se en cigró sempre que ho necessiti. Amb aquests elements el desenvolupament de la faula està estructurada. Ara bé, segons diu el personatge, només té por d'una cosa "Déu" i que s'aprofita per fomentar el nacionalcatolicisme.

Quant a la producció, si l'any 1937, per fer la pel·lícula *Blancanieves y los siete enanitos* de Disney, van treballar-hi gairebé un miler de treballadors, per a la de *Garbancito* no va arribar ni al centenar. Durant 427 dies, entre 1943 i 1945, aquest equip de treball de Barcelona, que, en part, la productora va anar a buscar a les escoles d'Arts i Oficis i Belles Arts, va fer uns 350.000 dibuixos.

Aquesta és una pel·lícula de les que es pot considerar franquista, fins al punt de rebre el reconeixement com d'"interès nacional" i guanyant, el 8 d'octubre de 1945 als premis del Sindicat Nacional de l'Espectacle, un de 250.000 pessetes. Tot plegat per exaltar les bondats del nen espanyol.

Pepita Pardell Terrade

Arran de l'estrena del film *Blancanieves* de Disney, el 1941, Pepita Pardell va descobrir els dibuixos en moviment, un fet que la va captivar i va marcar el seu futur. El 1944, coneixedora per la seva mare dels Estudis Balet y Blay al passeig de la Mare de Déu del Coll, després d'un parell de proves de coneixement, aconseguí una plaça per acolorir els fons. A poc a poc, va anar aprenent els secrets de l'animació i assolint finalment una plaça com a animadora.

Als Estudis de Balet y Blay, va participar en la producció de tres pel·lícules: *Garbancito de la Mancha*, de 1945; *Alegres vacaciones*, de 1948, i *Los sueños de Tay-pi*, de 1951.

L'apunt

Pepita Pardell Terrade va néixer a Barcelona el 16 de març de 1928, de professió dibuixant, il·lustradora, pintora i animadora de pel·lícules. Va ser una de les primeres dones que s'incorporà al món de l'animació a Catalunya, sent el seu primer treball en aquest camp la participació en el film *Garbancito de la Mancha*.

L'any 2016, va rebre el Premi Trajectòria en reconeixement de la seva feina a la Mostra Internacional de Cinema d'Animació de Catalunya. .

El 2018 l'Acadèmia del Cinema Català va concedir-li un Gaudí d'Honor pel seu treball en el cinema d'animació.

També el 2018, la Generalitat de Catalunya va atorgar-li la Creu de Sant Jordi per la seva tasca com a pionera del cinema d'animació a Catalunya i Espanya.

L'abril de 2019 va ser mereixedora del Premi d'Honor a títol individual corresponent als Premis Vila de Gràcia 2018, per la seva trajectòria en el món de l'animació.

Malauradament, moria pocs mesos després, l'11 de juliol de 2019.

La imatge

L'edifici dels estudis cinematogràfics de la productora Balet y Blay, al passeig de la Mare de Déu del Coll, 40, el mes de maig de l'any 2021, pocs mesos abans del seu enderrocament.

La Casa Josepa Marsans

Pati interior neoàrab de la casa Josepa Marsans, l'abril de 2022. JOSEP MARIA CONTEL/ARXIU JMC

A

l passeig de la Mare de Déu del Coll, 41-51, hi ha la gran finca que va ser propietat de la família Marsans i que acull l'anomenada Casa Josepa Marsans, obra de l'arquitecte Juli Mariné.

Construïda l'any 1906, per la família que va fundar la banca Marsans i l'agència de viatges del mateix nom.

A la seva entrada pel passeig, hi ha un edifici que recorda una fortificació amb una gran portalada de ferro forjat, mentre que tanca la finca per aquesta banda un mur d'entre cinc o si metres aixecada amb pedres. Travessant el portal, un camí prou ample i amb rampes per l'accés dels vehicles i una escalinata frontal.

A la casa hi van viure els Marsans, més o menys temps com la d'altres propietaris de la zona que, a poc a poc, marxaren a altres indrets, sobretot a diferents pobles de la costa que començaven a estar de moda.

Durant la Guerra Civil la finca va ser expropiada i la casa es va convertir en un hospital. Acabada la guerra, es va convertir en una caserna que va acollir un contingent de les tropes mores. Després de la Segona Guerra Mundial s'hi van instal·lar unes dues-centes criatures poloneses sense llar. I més tard es convertí en un centre que depenia dels serveis socials, era per a nenes i estava gestionat per monges, prenent diferents noms com l'Hogar el Pinar o, l'Hogar Escolar Nuestra Señora de Montserrat.

L'edifici

L'edifici, que encara conserva la seva estructura primigènia de dues plantes, el soterrani i les golfes, en l'actualitat compta també amb una connexió a través d'un pont entre aquest i un de nova planta, que permet que ambdós siguin independents.

La casa, d'estil eclèctic, encara manté la seva genuïna i encertada combinació d'estils modernista i arquitectura neoàrab. La façana s'obre com un gran balcó sobre Barcelona i l'entrada disposa d'un gran portal de mig punt vidrat, sobre el qual hi ha el balcó del pis principal, a sobre de les finestres de les golfes; tot plegat rematat per un conjunt de teules que tanquen l'edifici per dalt, a més de reflectir els raigs del sol.

A l'interior, la planta quadrada de la casa està dissenyada a partir d'un petit espai que imita un pati interior format per diferents arcades d'estil neoàrab, il·luminat per una gran vidriera del sostre que irradien les columnes i el terra de marbre blanc. Quant a les estances interiors de la planta baixa, aquestes han variat en les seves funcions. Un exemple és la sala que hi ha entrant a la dreta, que en l'actualitat acull els ordinadors, antigament capella de la casa i de la qual encara es conserva el fresc del sostre.

Wanda Morbitzer Totzer i els nens polonesos

Al jardí de la casa Marsans, una placa col·locada el desembre de 2008, recorda que aquesta casa, entre 1946 i 1952, es convertí en l'Escola Pública Polonesa, on van viure i estudiar cent trenta nenes i nens polonesos que havien perdut les seves famílies durant la Segona Guerra Mundial.

La protagonistae d'aquesta proesa fou Wanda Morbitzer Tozer, filla d'una família benestant, que va néixer l'any 1904 a Cracòvia (Polònia). El 1934 es va casar amb Harry Vernon Tozer, un artista paraguaià establert a Barcelona des del 1923. Arran d'una malaltia, hagué de passar la Guerra Civil a Barcelona.

Acabada aquesta, en esclatar la Segona Guerra Mundial i amb Polònia ocupada pels alemanys, com gran part d'Europa, entrà a formar part d'una xarxa clandestina d'evasió de pilots polonesos abatuts, jueus i altres persones perseguides, amb la col·laboració dels Serveis Secrets Britànics i la Creu Roja Internacional, des del Consolat de Polònia a la ciutat. Denunciada i acusada d'espionatge, el 1942, gràcies al passaport britànic que tenia, va aconseguir fugir a Portugal.

El 1946, finida la guerra amb la victòria dels aliats, el govern espanyol va acceptar acollir prop de dues-centes criatures jueu-poloneses, que pels seus trets aris havien estat sotmeses a un programa de reeducació i que, acabada la guerra, acabaren al camp de refugiats de Salzburg (Àustria). Allotjats inicialment al carrer d'Anglí, finalment tot el grup passà a la Casa Marsans, on Wanda esdevingué gairebé una mare per a tots ells. Així, la Casa Marsans es va convertir en una Escola Pública Polonesa, en la qual es feien classes de llengua i literatura polonesa fins al mes de juliol de 1956.

L'alberg Mare de Déu de Montserrat

Poc després d'haver-se recuperat la Generalitat de Catalunya després de la Dictadura Franquista, la Casa Josepa Marsans va passar a mans d'aquesta institució, que la convertí el 1983 en l'alberg de la Mare de Déu de Montserrat, primer establiment d'aquestes característiques que es va obrir a la ciutat de Barcelona.

Un establiment que està ubicat en un edifici senyorial, catalogat com a Patrimoni Cultural Europeu. Està envoltat d'un gran jardí i disposa de 197 places, repartides en dormitoris compartits i habitacions privades, amb llits individuals o lliteres. Entre els serveis, hi ha una taula de billar, wifi gratuïta a les zones comunes i sala de reunions.

L'alberg de la Mare de Déu de Montserrat, a banda d'hostes, també acull esdeveniments culturals de tota mena, tant al seu restaurant com a l'auditori que disposa de 150 places.

L'apunt

El patí de columnes de la Casa Marsans també acull els Gegants del Coll, Jordi i Maria o bé el Cavaller de Vallcarca i la Princesa del Coll. Dues figures festives de 2,75 metres d'altura, construïdes l'any 1984 per Antoni Borrell, amb la col·laboració de les nenes i els nens de l'escola Maria Mullerat ubicada llavors a la masia de Can Mora.

Els gegantons sorgiren del grup de les Caramelles infantils de la Mare de Déu del Coll, que, a banda de servir d'estímul als petits cantaires, també participaven en les festes del barri del Coll. Els gegants estrenats el 1895 van ser batejats amb els noms de Jordi i Maria, noms inspirats per les esglésies de la Mare de Déu del Coll i de Sant Jordi de Vallcarca.

Els gegantons, que van vestits a l'antiga, també tenen un ball propi, la sardana "Els Gegants del Coll", amb música de Joan Gibert i Canyadell i lletra de Josep Maria Riera i Sala.

La imatge

Façana principal de la Casa Josepa Marsans vista des del jardí i ubicada al passeig de la Mare de Déu del Coll, 41-51, el mes d'abril de l'any 2022.

El viaducte de Vallcarca

Aspecte que oferia el pont de Vallcarca poc abans de la seva inauguració el 3 de març del 1923. AUTOR DESCONEGUT/AFB

El viaducte o pont de Vallcarca és una obra que, després de dues dècades de litigis, va permetre connectar els turons del Putxet amb el Coll, salvant el desnivell de l'antiga riera de Vallcarca i que va unir l'avinguda de la República Argentina amb el passeig de la Mare Déu del Coll, tancant favorablement una vella reivindicació dels veïns de l'entorn, que fins i tot havien fet aportacions econòmiques i donat terrenys per a la construcció d'aquest vial.

Era un pas obligat ja que, a començament del segle XX, la part del Putxet pertanyia al barri de Sant Gervasi de

Barcelona i la part del Coll, fins al 1904, formava part del municipi d'Horta. Agregat el poble d'Horta a Barcelona, l'Ajuntament de la ciutat va aprovar l'any 1907 la seva construcció, a partir d'un projecte de l'arquitecte Miquel Pasqual i Tintorer.

Mesos més tard, el 24 d'agost de 1908, en el marc de la Festa Major de Vallcarca, l'alcalde de Barcelona Albert Bastardas i el diputat de les Corts Juli Marial posaven la primera pedra del viaducte. Un any després, el 1909, s'obria el primer tram d'aquesta infraestructura, obra de Miquel Pasqual i Tintorer, sota l'actual plaça Mons, per damunt de l'antic camí de Sant Genís, avui carrer de Gustavo Bécquer.

Ja entrats en la segona dècada del segle XX, Pasqual i Tintorer seguí amb els preàmbuls per aixecar en ferro la part encara no construïda. Malgrat la bona voluntat de l'arquitecte, va acabar morint el 1916.

Finalment, l'any 1917, el projecte va anar a parar a mans dels arquitectes Lluís Hom i Eduard Ferrés, que el replantejaren, passant de fer-lo en ferro a

construir-lo en formigó armat, una tècnica que estava començant. Sis anys després, el 3 de març de 1923, diada de Sant Medir, l'alcalde accidental de Barcelona, Enric Maynés, inaugurava el nou pont, que tant facilitava la connexió de Gràcia amb el barri del Coll i que ràpidament es convertí en la principal via comunicació tant per al trànsit de tota mena de vehicles com per als veïns d'aquella zona.

L'apunt

Les columnes de suport del viaducte, recobertes de pedra i maó vist, generen a la part superior uns balcons semicirculars a manera de mirador. Cal destacar també les sis parelles de lleons alats cadascuna de les quals custodia un escut de Catalunya i les dues creus de Sant Jordi, disposades en els frontis de banda i banda del sotapont.

La imatge

El viaducte vist des de l'avinguda de Vallcarca el mes de juliol de 2005.

L'església ortodoxa russa de l'Anunciació

Nau principal de l'església de l'Anunciació, amb el seu iconòstasi que s'alça davant del presbiteri, el mes d'abril de 2022. JOSEP MARIA CONTEL/ARXIU JMC

A començament de la dècada de 2010, el bisbat de Barcelona va llogar a l'església ortodoxa russa l'antiga capella dels Pares Camils del carrer de la Mare de Déu dels Reis, 12, al barri de Vallcarca, perquè aquesta comunitat l'adaptés a les seves necessitats.

A l'edifici, que feia gairebé quaranta anys que estava abandonat, després de mesos de treballs de millora i adequació realitzats pels membres d'aquesta comunitat, el diumenge 18 de març del 2012, s'hi va celebrar el primer ofici religiós.

La nova església de l'Anunciació, que depèn del Patriarcat de Moscou, és un centre de culte obert que, des de l'inici, aplega tant persones de la comunitat russa com de les comunitats dels altres països que havien format part de l'extingida Unió Soviètica.

A l'exterior, els signes identitaris del fet que estem davant d'una església ortodoxa són els següents: la seva cúpula daurada, instal·lada sobre l'antic campanar, el plafó del timpà de l'entrada que representa l'Anunciació, amb tons daurats i les dues creus ortodoxes que hi ha pintades a la porta d'entrada. A l'interior, cal destacar l'iconòstasi, el mur que separa el presbiteri de la resta de l'església, que està plena d'icones i pintures.

Obres d'art que van ser apadrinades per diferents mecenes, entre les qual esmentar Santa Eulàlia, Sant Jordi i la Mare de Déu de Vladímir.

A primers d'abril de 2019, en una cerimònia oficial pel bisbe del Patriarcat Ortodox Rus, Néstor de Korsun, i el bisbe del Patriarcat Ortodox Romanès, Teófilo de Iberia, es va consagrar l'església segons el ritu oriental, amb un temple ple de devots ortodoxos, espelmes que s'encenien i apagaven, cants, fins a arribar el moment culminant de la benedicció, en el qual l'oficiant va beneir primer l'altar, després les parets de l'església i finalment tots els feligresos presents.

La parròquia de Sant Jordi

La parròquia de Sant Jordi va començar instal·lada a l'església de Sant Genís dels Agudells com a església parroquial de Vallcarca, on hi va estar fins a començaments de la dècada de 1920, quan la seva tinença parroquial es va traslladar a l'església de la Mare de Déu de Gràcia i Sant Josep (els Josepets). L'any 1924 es va ubicar a la capella que els Pares Camils italians havien construït al carrer de la Mare de Déu dels Reis,

el 1910, convertint-se en aquell moment en la parròquia de Sant Jordi.

Arran d'un decret del bisbe de Barcelona Gregorio Modrego, del 5 de juliol de 1956, la tinença de la parròquia va passar a ser independent, mentre a poc a poc s'anava augmentant el nombre de feligresos. Arribats al 1960, es va començar a cercar un solar on construir un nou temple així com les dependències parroquials.

El 1961 es va gestionar la compra d'una peça de terreny a Viaducte de Vallcarca, 7, a tocar el pont. El 28 de març de 1965 es va posar la primera pedra de la nova església i, el 16 de desembre de 1973, celebraren la consagració del nou temple, que acull una escultura de bronze, de sant Jordi, obra de Joan Rebull.

Oberta la nova església, l'antiga dels Pares Camils va quedar en desús. A poc a poc, arran del seu abandonament progressiu, només la nau annexa tingué una certa activitat com a magatzem de pintures i com a estudi de televisió, fins a arribar al tancament total a la segona meitat de la dècada del 2000.

L'apunt

Amb cent cinquanta milions de creients, l'Església ortodoxa russa és la més nombrosa i forma part del conjunt d'esglésies autocèfales de la comunió ortodoxa.

Els seus orígens cal anar a cercar-los l'any 988, quan el príncep Vladímir I de Kíiv va proclamar com a religió oficial el cristianisme a la regió de Rus, el primer imperi eslau oriental, que s'estenia des del nord d'Ucraïna a la part nord-oest de Rússia, Bielorússia i algunes zones de Finlàndia, dels estats bàltics, de Polònia i d'Eslovàquia.

Quant al seu fundador, el príncep Vladímir comparteix aquest honor amb l'apòstol Andreu, que quatre-cents anys abans ja havia predit la fundació d'una important cristiana, on avui hi ha Kíiv.

La imatge

Façana de l'antiga capella dels Pares Camils al barri de Vallcarca que des del 2012 acull l'església ortodoxa de l'Anunciació, el mes d'abril de 2022.

Els jardins de Maria Baldó

Terrassa superior dels jardins de Maria Baldó, el mes d'abril de 2022. JOSEP MARIA CONTEL/ARXIU JMC

Els jardins de Maria Baldó és un espai verd construït en els antics horts del convent dels Camils que porten el nom de Maria Baldó, fundadora, l'any 1923, de l'escola de nenes La Farigola de Vallcarca i ubicats prop d'aquesta escola.

Inaugurats l'any 2006, ocupen una superfície de prop 2.480 metres quadrats, a prop del marge de l'antiga riera de Vallcarca. Tenen quatre accessos d'entrada, un pel carrer de Gustavo Bécquer, dos pel de Sant Camil, aprofitant les dues portes ja existents, i un quart pel passatge Isabel.

El jardí està distribuït en dues terrasses enjardinades construïdes sobre unes altres de primigènies, que s'adaptaren a les necessitats del nou espai. A la banda de dalt, per als jocs infantil, i la de baix, com a espai d'estada.

Tanca el recinte pel carrer de Sant Camil, un mur històric aixecat l'any 1910 per l'arquitecte modernista Joan Baptista Feu i Puig que està inclòs dins del catàleg del Patrimoni Arquitectònic de la ciutat, i que es va restaurar durant les obres d'adequació dels nous jardins el 2006.

Maria Baldó i Massanet

Maria Baldó i Massanet va néixer el 2 de juliol de 1884, al poble de la província d'Albacete d'Hellín, i va arribar a Catalunya quan encara era petita. Va ser mestra, feminista, folklorista i política liberal, amb una trajectòria pública i intensa en el camp polític, social, cultural i educatiu català. Va destacar també dins del grup de dones que assentaren el primer moviment feminista català, a començament del segle XX.

Participà en el primer grup escolar femení que es va formar al Patronat Escolar de l'Ajuntament de Barcelona, col·laborant amb Manuel Ainaud, que posà en marxa nous grups escolars municipals. El 1923 va crear l'escola per a nenes La Farigola de Vallcarca, de la qual va ser directora.

Baldó, que va militar a Esquerra Republicana de Catalunya, va col·laborar en diferents publicacions

periòdiques de la seva època, com *La Veu de Catalunya*, *Art Jove*, *Una Vegada*, *Companya*, *La dona catalana* i *Tramontane*, editada durant el seu exili, entre altres mitjans.

Molt activa durant la República, va ocupar la vicepresidència del Comitè Executiu de la Unió de Dones de Catalunya, va ser membre del Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU), fou secretària general de La Dona a la Rereguarda, secció del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, i presidenta del Lyceum Club de Barcelona.

Arran de la victòria franquista el 1939, va exiliar-se a França, on va viure al barri vell de Tolosa de Llenguadoc, amb altres republicans. Amb la col·laboració del seu marit, va dirigir la residència d'intel·lectuals exiliats a Tolosa. Finalment, va morir en aquesta ciutat francesa el 17 de febrer de 1964.

L'apunt

Els jardins de Maria Baldó, juntament amb els de Manuel Blancafort, formen part del corredor verd entre el Park Güell i els jardins del turó del Putxet, que acull diferents palmeres que hi havia a la plaça de Lesseps, desplaçades a aquest indret arran de les obres de reurbanització d'aquell espai.

La imatge

Mur de tancament del convent dels Camils, construït l'any 1910 per l'arquitecte modernista Joan Baptista Feu i Puig, el mes d'abril de 2022.

El passatge d'Isabel

A la dreta, part de l'antic viaducte de Vallcarca, al centre, amb coberta de dues aigües, el desaparegut hostel de La Farigola i, a l'esquerra, els jardins del passatge d'Isabel i de la Casa Francesc Dalmau, a finals del segle XIX. FREDERIC BORDAS I ALTARRIBA/AFCEC

El passatge d'Isabel de Vallcarca és un estret carreró datat del 1836, a tocar l'hostal de La Farigola, amb entrada pel carrer de Sant Camil i, malgrat que inicialment i durant dècades no tingués cap sortida, arran de la construcció dels jardins de Maria Baldó, s'obrí un nou pas entre el passatge i el jardí.

Els seus orígens cal anar a cercar-los en el segon terç del segle XIX, quan Vallcarca era territori del poble de Sant Joan d'Horta, que, com els pobles de Sarrià, Sant Gervasi o el barri de la Salut de Gràcia, començà acollir una part de la gent benestant de Barcelona, que volia construir-se una segona residència no gaire lluny de la ciutat.

Al passatge, del qual cal assenyalar la singularitat residencial, s'hi van construir diferents cases unifamiliars de planta baixa i pis, com la Casa Francesc Dalmau (1861) o la Casa Salvador Abril o Villa Esperanza (1893), en total cinc habitatges que ocupaven la vorera de muntanya, mentre que la banda de la vall acull els diferents jardins de cadascuna de les cases.

El passatge, que encara conserva els dos pilars que delimiten la porta d'entrada pel carrer de Sant Camil, l'any 2000 va ser catalogat com a Patrimoni Arquitectònic històricoartístic de la ciutat.

L'apunt

En el número 8 del passatge d'Isabel, s'hi troba Villa Esperanza, una casa senyorial construïda l'any 1893, segons un projecte de l'arquitecte Andre Audet i Puig, seguint les directrius del seu propietari, que volgué refer l'antiga construcció donant-li un caire estètic i majestuós. Amb el pas dels anys, sobretot la seva façana, patí un desgast important. L'any 2019, arran de la seva rehabilitació, l'edifici recuperà el seu aspecte original.

La imatge

Entrada al passatge d'Isabel des del carrer de Sant Camil, l'abril de 2022.

L'hostal de la Farigola

Edifici de l'escola La Farigola de Vallcarca poc després de la seva inauguració el 28 de març de 1923. AUTOR DESCONEGUT/GRUP D'ESTUDIS COLL-VALLCARCA

Antigament, en el camí ral de Barcelona a Sant Cugat, al seu pas pel barri de Vallcarca i més concretament a l'actual cantonada dels carrers de la Farigola amb el de Sant Camil, s'aixecava un edifici que acollia l'hostal de la Farigola.

De l'establiment hi ha dades des de la segona dècada del segle XIX. Es tracta dels arrendaments com a “*Puesto Publich del Hostal de la Frigola del Barri de Vallcarca*”, per vendre al detall vi, vinagre, aiguardents i oli, signats el 1820 per l'Ajuntament de Sant Joan d'Horta, a favor de Joan Birallonga. També uns altres del segon terç del segle XIX, que fan referència

a arrendaments i plecs de condicions de l'hostal i de l'hostalatge.

L'hostal estigué en funcionament fins a l'entorn de 1900 quan quedà en desús i en el seu lloc s'instal·là una escola de monges.

L'escola La Farigola de Vallcarca

L'escola de les monges anomenada Escola Graduada de Nenes de Vallcarca va estar poc temps en actiu. El 1913, arran de diferents problemes higiènics i de seguretat, va ser clausurada.

Dins de pla general per crear noves escoles a la ciutat, aprovat per l'Ajuntament l'any 1917, s'hi va incloure l'espai que havia ocupat l'antic hostal. El 17 de novembre de 1918, es col·locava la primera pedra de la nova escola, construïda segons un projecte de l'arquitecte Josep Goday.

El 1922, es posava en marxa, recuperant l'antic topònim de l'indret, el Grup Escolar La Farigola de Vallcarca, que es va inaugurar amb Maria Baldó com a directora el 28 de març de 1923, una escola a la qual Baldó donà un caire d'escola moderna i oberta. Malauradament, el 1939, acabada la Guerra Civil, les autoritats franquistes posaren fi a tot el seu

programari modern, ancorant-la en un ensenyament més arcaic. Canviaren el seu nom pel de José Beltrán y Güell i nomenaren nova directora en la figura d'Elvira Castejón de Oñate, que exercí el càrrec fins al 1947.

Amb motiu de l'obligatorietat d'escolaritzar les criatures fins als catorze anys, l'escola inaugurava, el 17 de juny de 1977, una part nova que li permetia un augment d'alumnat, que es va fer efectiu en el curs de 1977-1978. Finalment, després de quaranta-tres anys de nom imposat, amb l'arribada de la democràcia, l'escola recuperava el seu nom inicial, el 23 de juliol de 1982.

L'apunt

L'escola La Farigola de Vallcarca està ubicada en un edifici noucentista, protegit com a Bé Cultural d'Interès Local. L'edifici consta de planta baixa. A l'entrada pel carrer de Sant Camil hi ha un porxo, que, a manera de distribuïdor, condueix els usuaris tant a l'edifici com al pati de l'escola, pis, golfes i un soterrani. Cal ressenyar els esgrafiats repartits per totes les façanes amb motius geomètrics i els gerros ceràmics amb elements vegetals.

La imatge

Un grup d'alumnes fa classe de ciències naturals al pati de l'escola, amb el bosc de can Turull al darrere entre les dècades de 1920-1930. Com totes les escoles que el Patronat Escolar de Barcelona havia posat en marxa, es donava gran importància a les classes a l'aire lliure.

Can Carol

Façana principal de l'antiga masia de Can Carol el mes de maig de 1922. JOSEP MARIA CONTEL/ARXIU JMC

Can Carol, és una casa de tipologia rural construïda a mitjans del segle XIX, probablement entre 1860-1861. Considerat un dels edificis més antics de la part baixa de Vallcarca, disposa de planta baixa, pis i un terrat. Està ubicat entre els carrers de Cambrils i el de la Farigola, on hi ha la façana principal, formada per tres arcades separades per fines columnes i que es repeteix a la galeria del primer pis.

EnLa propietat, que cal ressenyar que es trobava en el terme municipal d'Horta i que segons el "Plano Geométrico del pueblo y termino de San Juan de

Horta va ser *levantado por Don Juan Serra y Bonet*, l'any 1861, ja hi figuraven les terres i la masia de Can Carol. La possessió també apareix en el plànol de Josep Maria Serra de 1890.

Amb el canvi de territorialitat d'aquest indret en anexionar-se Horta a Barcelona el 1904, l'"Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona" del 1907 fa referència, a la pàgina 76, a la Torre de Carol com a "masia casa de labor" situada a la carretera de Vallcarca amb el carrer de Sant Antoni -avui Calendau.

En el primer terç del segle XX, la vella masia va acollir el Colegio Nuevo, segon centre educatiu d'aquesta

zona en aquell moment, que acollia l'escola La Fari-
gola de Vallcarca.

Cap a l'any 2010, la masia Carol fou llegada a l'Hos-
pital de Sant Pau i de la Santa Creu, que la va vendre

a un propietari privat que la va revendre a l'Ajun-
tament de Barcelona. Arran de les pressions veïnals
del 2014, l'Ajuntament la va convertir finalment en
un Casal de Barri, inaugurat el 17 i 18 de setembre
de 2021.

L'apunt

De l'estat de l'edifici Beli Artigas, hi deia en l'article "La masia de Can Carol al barri de Vallcarca de Barcelona... Segur que és Can Carol?" en el blog Criticart. És just i necessari conservar el nostre patrimoni arquitectònic i cultural. Hi hi afegia: *L'estat de conservació de Can Carol és força dolent. Actualment està abandonat i tapiat. Tampoc consta en cap catàleg, ni al cadastre (segons el qual aquí no hi ha cap edifici). De fet, cap dels edificis dels carrers Calendau, Argentera, Vallcarca, el tram baix de Farigola, Medes i Cambrils no es troba mencionat en cap guia ni cap catàleg, encara que s'hi trobin edificis de notable interès. De fet, si no es fa res per evitar-ho, és força probable que l'Ajuntament acabi enderrocant Can Carol en els propers anys.*

La imatge

Detall del lateral de l'antiga masia de Can Carol inaugurada el mes de setembre de l'any 2021.

La riera de Vallcarca

Detall dels arcs de l'antiga Casa dels Arabescos del jardí del mateix nom, el mes d'abril de 2022. JOSEP MARIA CONTEL/ARXIU JMC

Antigament, a Barcelona hi havia diferents rieres que baixaven de la serra de Collserola i travessaven el pla de Barcelona fins a arribar al mar. Una d'aquestes era la riera de Vallcarca, que portava les aigües de les pluges de Collserola, de Penitents i de Sant Genís, que fseguia una part del seu recorregut per l'actual avinguda de Vallcarca, fins a arribar a la zona de l'antiga plaça de Lesseps on feia un meandre i seguia per l'actual avinguda de la Riera de Cassoles cap al pla de Barcelona.

Com gairebé totes les rieres, el llit ha estat utilitzat també com un dels camins per accedir de Gràcia a

Sant Genís i la Vall d'Hebron. Segons el nomenclàtor de Barcelona, el nom de Vallcarca és una contracció de *vall càrcara*, que voldria dir "aigües encaixonades".

Un antic traçat que en el temps es va urbanitzar soterrant el curs de la riera i que amb els anys ha rebut els noms de Riera d'Andala, Riera de Vallcarca, avinguda de l'Hospital Militar des del 7 de juliol de 1942 i avinguda de Vallcarca des del 7 de setembre de 2006.

L'estació de metro de Vallcarca

El 30 de desembre de 1924, l'Infant Ferran de Baviera, en representació de del rei Alfons XIII i l'alcalde de

Barcelona el ,Baró de Viver entre altres personalitats, inauguraven la primera línia de Metro entre les places de Lesseps i de Catalunya. Amb el pas dels anys, amb successives ampliacions, aquest traçat es convertí en la línia 3, coneguda també com a línia “verda”.

Vuitanta-un anys més tard, el 6 de novembre de 1985, entrava en servei un nou tram entre les estacions de Lesseps i la nova de Montbau, un recorregut que entre altres estacions comptava amb la de Vallcarca, amb tres accessos, dos a l'avinguda de Vallcarca i un tercer a l'avinguda de la República Argentina.

L'estiu de l'any 2019 es van inaugurar els dos ascensors que comunicaven el vestíbul i les andanes de l'estació. Finalment, el 15 de febrer de 2022, va entrar en servei l'ascensor exterior que, a través de tres parades, connecta el vestíbul de l'estació amb les avingudes de Vallcarca i de la República Argentina, facilitant la mobilitat dels veïns dels barris de Vallcarca i del Putxet.

La Casa dels Arabescos

La Casa dels Arabescos, com era coneguda popularment, fou una petita finca, ubicada entre l'avinguda de Vallcarca, 111 i 117, i el carrer de Gomis, propietat de Joan Batllori, que l'any 1903 va afegir a la casa diferents elements d'estil neomossàrab-modernista.

Arran de la reurbanització d'aquesta part de l'avinguda de Vallcarca i de l'estat degradat en què es trobava la casa, els veïns del barri van demanar de salvar la

part més rellevant, com els arcs i una torre quadrada. Uns elements que finalment, han quedat integrats en el nou Jardí dels Arabescos, que es va inaugurar el mes de juliol de 2017.

El “Manantial de la Nina” i la fàbrica de gasoses

La Riera de Vallcarca, d'un temps ençà va acollir El Manantial de la Nina, amb un berenador envoltat de jardins. Amb la construcció del viaducte a la segona dècada del segle XX, aquest espai lúdic va desaparèixer i en el seu lloc es va alçar un dels pilars que aguanten el pont. A poc a poc, al seu entorn s'anaren construint, a tocar de la riera, diferents edificis, entre ells el d'una fàbrica de barres de gel que donava servei a moltes veïnes i veïns de Barcelona.

Amb el temps, la fàbrica es convertí en un negoci d'embotellar l'aigua i la fabricació de gasoses i sifons sota la marca de “Casa Gilberga”. Mentre veïns de la zona i inclús més allunyats, com podria ser el carrer de Verdi cantonada amb el d'Astúries anaven amb garrafes a buscar aigua de la font. Amb la prohibició a la dècada de 1960 de consumir les aigües subterrànies de la ciutat, la font fou clausurada i el seu cabal desviat al clavegueram, moment en el qual l'edifici es convertí en un dipòsit de distribució de begudes embotellades.

Quan a la font inicial i arran d'unes obres, es va trobar una placa molt antiga amb la inscripció “Deu d'aigua La Nina, any...”, que rescatada per membres del Grup d'Estudis del Coll-Vallcarca, acabà en un magatzem municipal.

L'apunt

Per veure la seva magnitud, només cal situar-se al mig de l'avinguda de Vallcarca a l'altura dels carrers de la Baixada de la Glòria (Turó del Carmel) i el d'Agramunt (Turó del Puxet) per comprovar el gran desnivell que hi ha a banda i banda de la riera.

La imatge

Accés de l'estació del metro de Vallcarca entre aquesta avinguda i el carrer de Gomis. Al darrere l'ascensor exterior inaugurat el 15 de febrer de 2022, l'abril de 2022.

A tall de cloenda

Un autobús de la línia C entre la plaça de la Gal·la Placídia i el santuari de la Mare de Déu de Coll, circulant per davant de Villa Conchita entre les dècades de 1950 i 1960. AUTOR DESCONEGUT/GRUP D'ESTUDIS COLL-VALLCARCA

Geogràficament, els barris del Coll i Vallcarca estant ubicats entre els turons del Coll i del Carmel, una depressió natural que des d'aquests turons baixa fins a la riera de Vallcarca i que durant dècades ha patit una transformació de rural a urbana imparable.

Un territori que històricament, d'una banda, acull un santuari de més de nou-cents anys, i de l'altra, les restes de l'editorial Bruguera en un edifici on hi ha el Centre Cívic El Coll-La Bruguera, que en recorda la seva existència. Del seu passat senyorial en queden la Casa Marsans, convertida en alberg

amb tota lamajestuositat o la Finca Sansalvador de Josep Maria Jujol, que ens recorda el seu passat vinculat amb l'aigua radial o un element preferent en la mina i font d'aigua coneguda com la Font-rúbia.

Retornant al santuari de la Mare de Déu del Coll o de la Font-rúbia, aquest es pot entroncar amb l'antic convent dels Camils, en l'actualitat l'església ortodoxa russa de l'Anunciació. També la tanca dels Camils configura els actuals jardins de Maria Baldó, primera directora de l'escola La Farigola de Vallcarca que emergí sobre l'antic hostel de la Farigola.

La zona aplega els habitatges per a obrers del passatge Ministral o els republicans que fundaren el Casal Català Republicà del Coll en un Casalot del Santuari del Coll. D'antuvi, la riera i el pas pel coll han estat vies de comunicació importants i que, amb el pas dels anys, construïren el pont de Vallcarca, o posaren en marxa diferents autobusos com l'Auto-òmnibus Vallcarca – Coll o el pas del metro per sota del llit de la riera de Vallcarca.

Forma una amalgama d'elements com Villa Conchita el cau dels espies, l'antiga casa pairal de Can Carol, en l'actualitat un casal de barri, el passatge d'Isabel, un conjunt de cases que configuren un indret

sociohistòric a preservar, o la pedrera de la Creueta del Coll, que va amputar una part d'un dels turons i que va cicatritzar amb un parc i el seu estany. I del Coll – Vallcarca al món del cinema animat amb el film “El cigronet valent” fet pels estudis Balet y Blay al passeig de la Mare de Déu del Coll.

Tot plegat una radiografia d'una zona que en poc més de cent anys va transformar la seva imatge bucòlica per un paisatge urbà que s'ha anat adaptant a les necessitats de la demanada, com és el cas de la substitució de les cases baixes per nou edificis de quatre, cinc o sis plantes. Malgrat tot, el Coll – Vallcarca encara és un referent d'història i de convivència.

L'apunt

Una de les reivindicacions del veïnatge del Coll durant anys fou l'arribada del metro al seu barri. Un somni que es va complir el 30 de juliol de 2010, en què entraren en servei les tres noves estacions de la línia 5: el Carmel, el Coll/Teixonera i Vall d'Hebron. Una important millora que en el cas de l'estació del Coll/Teixonera dona servei tant per l'entrada del carrer del Beat Almató com pel passeig de la Mare de Déu del Coll.

La imatge

Els gegants del Coll, Jordi i Maria o bé el Cavaller de Vallcarca i la Princesa del Coll, al vestíbul de la Casa Marsans el mes d'abril de 2022.

Itinerari

Antic traçat del carrer de Santuari a cavall dels segles XIX i XX. AUTOR DESCONEGUT/GRUP D'ESTUDIS COLL-VALLCARCA

01 – Introducció

Centre Cívic El Coll - La Bruguera, carrer de l'Aldea, 15

01 - Entre turons

Centre Cívic El Coll - La Bruguera, carrer de l'Aldea, 15

01 - L'editorial Bruguera

Centre Cívic El Coll - La Bruguera, carrer de l'Aldea, 15

02 - La Font-rúbia

Carrer de Tirso, 44

03 - Can Mora

Camí de Can Mora, 10

04 - Santuari de la Mare de Déu del Coll

Carrer del Santuari, 30

04 - El casalt del Santuari del Coll

Carrer del Santuari, 30

05 - Auto-òmnibus Vallcarca – Coll

Carrer de Funoses-Llussà, 2

06 - Villa Conchita

Passeig de la Mare de Déu del Coll, 81

07 - El passatge Ministrat

Passeig de la Mare de Déu del Coll, 120

08 - Finca Sansalvador

Passeig de la Mare de Déu del Coll, 79

09 - La pedrera de la Creueta del Coll

Parc de la Creueta del Coll

10 - Els estudis Balet y Blay

Passeig de la Mare de Déu del Coll, 40

11 - La casa Josepa Marsans

Passeig de la Mare de Déu del Coll, 41-51

12 - El viaducte de Vallcarca

Entre l'avinguda de la República Argentina i la plaça Mons

13 - L'església ortodoxa russa de l'Anunciació

Carrer de la Mare de Déu dels Reis, 12

14 - Els jardins de Maria Baldó

Carrer de Sant Camil, 20

15 - El passatge d'Isabel

Passatge d'Isabel

16 - L'hostal de la Farigola

Carrer de Sant Camil, 31

17 - Can Carol

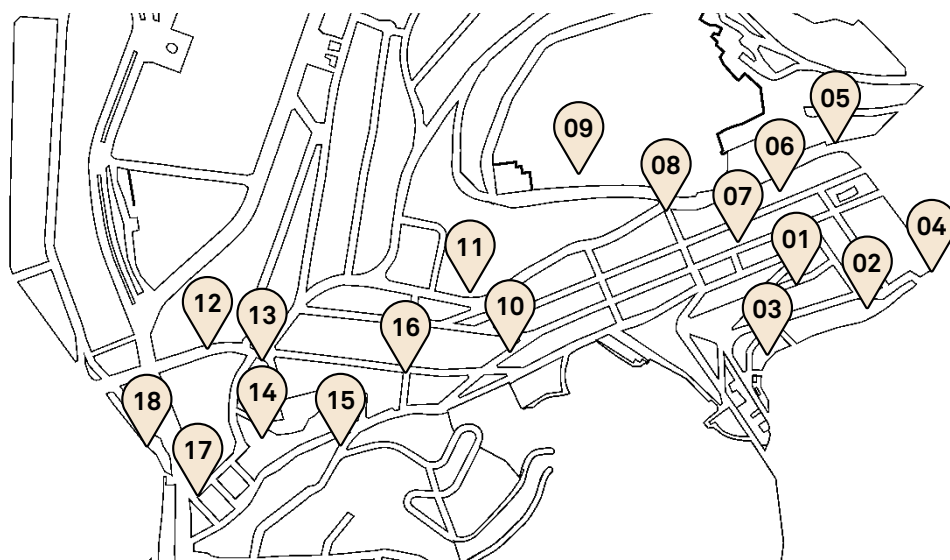
Carrer de Cambrils, 24

18 - La riera de Vallcarca

Exterior de l'estació de metro de Vallcarca a l'avinguda de Vallcarca

18 – A tall de cloenda

Exterior de l'estació de metro de Vallcarca a l'avinguda de Vallcarca

Bibliografia

Entrada de les coves de la Finca Sansalvador, de Josep Maria Jujol, poc després de la seva recuperació l'any 2009.
JOSEP MARIA CONTEL/ARXIU JMC

- ARTIGAS, Beli. La masia de Can Carol al barri de Vallcarca de Barcelona... Segur que és Can Carol?. Barcelona: Bloc CRITICART. ÉS JUST I NECESSARI CONSERVAR EL NOSTRE PATRIMONI ARQUITECTÒNIC I CULTURAL, 18 de setembre de 2018.
- BABIANO I SÀNCHEZ, Eloi i CONTEL I RUIZ, Josep Maria. *L'Abans de Gràcia*. Barcelona: Efadós, 2013.
- CASTELLÀ i LÀZARO, Elsa. *Les Masies de Gràcia, Vestigis d'una ruralia històrica*. Barcelona: Taller d'Història de Gràcia, Col·lecció "La font de l'atzavara" núm. 9, 2006.
- CHIFONI, Carolina. *El passatge Isabel un testimoni del segle XIX a Vallcarca*. Barcelona: Taller d'Història de Gràcia Centre d'Estudis, revista Camèlies núm. 14, desembre 2000.
- CONTEL RUIZ, Josep Maria. *Entrevista a Joan Bruguera, besnét del fundador de l'editorial Bruguera*. Barcelona: Suplements de Barris -Gràcia- Ajuntament de Barcelona, octubre 2009.
- CONTEL RUIZ, Josep Maria. *Entrevista a Antònia Bruguera i Guillem Molinas, testimonis directes de l'editorial Bruguera*. Barcelona: Suplements de Barris -Gràcia- Ajuntament de Barcelona, maig 2009.

- CONTEL RUIZ, Josep Maria. *La masia de Can Mora*. Barcelona: Suplements de Barris -Horta - Guinardó- Ajuntament de Barcelona, abril 2006.
- CORDOMI, Xavier. *Gegants i capgrossos I*. Barcelona: El Cep i la Nansa i Ajuntament de Barcelona – Institut de Cultura, 2018.
- DIVERSES AUTORES. *Dones de Pes 18 vides de Gràcia 1835 – 2015*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2018.
- DIVERSOS AUTORS. *El Coll-Vallcarca*. Barcelona: Imatges i records, Viena & Columna, 1998.
- DIVERSOS AUTORS. *Barcelona: El Coll-Vallcarca II*. Barcelona: Imatges i records, Viena & Columna, 2001.
- DIVERSOS AUTORS. *Racons, llocs i indrets del Coll-Vallcarca*. Barcelona: Grup d'Estudis Coll-Vallcarca, dècada de 2010.
- DIVERSOS AUTORS. C.E.I.P. *La Farigola de Vallcarca, Pinzellades de 75 anys d'història (1923-1998)*. Barcelona: C.E.I.P. La Farigola de Vallcarca, 1999.
- FERNÁNDEZ, Eugènia i MORATALLA, Imma. *Itineraris Gràcia, la Salut, Vallcarca, el Coll, Penitents i el Camp d'en Grassot*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2004.
- GONZÀLEZ MASIP, Albert. *Els tramvies de Barcelona, (Dels orígens a 1929) Història i explotació*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor, 1997.
- SALMERÓN i BOSCH, Carles. *El Metro de Barcelona, Història del ferrocarril metropolità de Barcelona*. Barcelona: C. Salmerón i Bosch, 1992.
- SALMERÓN i BOSCH, Carles. *El Metro de Barcelona-II, Història i tècnica*. Barcelona: C. Salmerón i Bosch, 1992.
- VALLÈS PI, Cèlia i CONTEL RUIZ, Josep Maria. *Gràcia il·lustrada*. Barcelona: Llop Roig, 2018.
- OLIVÉ i GUILERA, Fèlix. *Divagacions sobre l'origen remot del santuari de la Mare de Déu del Coll i Font-rúbia*. Barcelona: Taller d'Història de Gràcia Centre d'Estudis, revista Camèlies núm. 10, setembre-octubre 1998.
- VERGÉS i TRIAS, Martí. *Els documents fundacionals del Santuari de Santa Maria de la Font-rúbia*. Ídem.
- TRAVESSET i QUERALTÓ, Magí. *Camins de tradició romana que en un moment del seu traçat passaven per les immediacions del santuari de Nostra Senyora del Coll*. Ídem.
- SUÑE i COMA, Enric. *Visió geomorfològica dels turons del nord de la ciutat de Barcelona*. Ídem.
- BASSEGODA NONELL, Juan. *Conservació de l'arquitectura al barri del Coll-Vallcarca*. ídem.